

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2025.4.6>
УДК 811.161.2'367'42"19"

Василь Ожоган

Національний університет «Києво-Могилянська академія»
вул. Григорія Сковороди, 2, м. Київ, 04655, Україна
 <https://orcid.org/0000-0002-3857-7281>
ozhoganvm@ukma.edu.ua

СТАНОВЛЕННЯ ГРАМЕМНОЇ СИСТЕМИ КАТЕГОРІЇ ЧАСУ ДІЄСЛОВА В УКРАЇНСЬКИХ ГРАМАТИКАХ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Метою статті є комплексний аналіз становлення грамемної організації категорії часу дієслова в українських граматиках початку ХХ століття — періодові, що вирізняється активною розбудовою національної лінгвістичної традиції та формуванням усталеної терміносистеми. Актуальність дослідження зумовлена потребою системно осмислити теоретичні засади опису часових форм українського дієслова, зокрема дискусійний статус давноминулого / передминулого часу, потрактування якого в тодішніх граматиках зазвичай є варіативним і фрагментарним. У статті проаналізовано корпус східно- та західно-українських граматичних праць у контексті загальних тенденцій упорядкування мовної норми, що дало змогу з'ясувати, як моделювали часові форми і які термінологічні підходи застосовували.

Предметом аналізу є функційно-граматичний статус давноминулого часу та специфіка його інтерпретації в українських граматичних описах початку ХХ століття, а об'єктом — система теоретичних репрезентацій грамемної організації категорії часу. Методологія дослідження ґрунтується на описовому методі, що забезпечив систематизацію та узагальнення граматичних характеристик, представлених у джерелах; у процесі аналізу застосовано порівняльні та термінологічні процедури, а також окремі структурно-семантичні підходи.

Головні результати дослідження полягають у виявленні основних тенденцій розвитку граматичної думки: поступового утвердження чотирикомпонентної системи грамем категорії часу дієслова, окреслення різних моделей формування давноминулого часу, визначення меж його уживання та варіативності порядку компонентів аналітичних конструкцій, а також розширення й уніфікації термінологічної системи. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в роботі на основі комплексного зіставлення граматичних описів різного типу визначено тенденції формування чотириграмемної системи категорії часу дієслова, яка охоплює і грамеми давноминулого часу, встановлено термінологічну варіативність позначення давноминулого / передминулого часу, з'ясовано її причини та характеризувано еволюцію граматичних описів цього періоду.

Перспективи подальших студій убачаємо в розширенні історичного опису категорії часу через залучення граматичних джерел кінця ХІХ та міжвоєнного періоду, а також у дослідженні еволюції функціонування давноминулого часу в текстах різних стилів.

Ключові слова: категорія часу дієслова; грамема; давноминулий час; передминулий час; українські граматики початку ХХ століття; термінологія; історія мовознавства; аналітичні форми; граматика; лінгводидактичний дискурс; українська мова.

Постановка проблеми. Початок ХХ століття став важливим етапом у становленні української лінгвістичної думки, зокрема в галузі опису граматичної системи дієслова. У цей період інтенсивно розвивається українська граматична традиція, формуються чіткі підходи до класифікації мовних явищ і єдина система термінів. Особливе місце з-поміж них посідає категорія часу дієслова, яка віддзеркалює складні процеси впорядкування мовної норми та становлення наукової парадигми. Граматики цього періоду пропонують різні моделі системи грамем категорії часу дієслова, а найбільш дискусійним постає питання про статус давноминулого / передминулого часу. Попри наявність значного корпусу граматичних праць питання історичного опису цієї грамеми

часто залишається фрагментарним, що ускладнює цілісне розуміння її місця в системі часових форм української мови. Саме ця невизначеність зумовлює потребу в ґрунтовному аналізі теоретичних підходів початку ХХ століття і формує основну проблему дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблематика грамем категорії часу дієслова має тривалу традицію вивчення в українському мовознавстві, однак її еволюційний розвиток і системний опис залишаються на сьогодні недостатньо оприями. Загальні теоретичні підходи до потрактування системи часів українського дієслова ґрунтовно висвітлено в праці І. Вихованця та К. Городенської (2004). Ці науковці окреслили структуру дієслівних категорій і їхні граматичні

параметри. Важливими для становлення сучасного розуміння темпоральної організації дієслова є монографія В. Русанівського «Структура українського дієслова» (1971) та енциклопедична стаття про плюсквамперфект (2004), де автор детально аналізує семантичні й формальні особливості давноминулого часу. Питання відродження та інтерпретації цієї грами в українській мові порушує також А. Загнітко (1996), який звертає увагу на тенденції реконструкції давніх граматичних категорій. Окремий напрям становлять праці, присвячені розвиткові й унормуванню граматичної термінологійної системи, зокрібна дієслівної. У роботі Р. Домбровського та Н. Ревак (2016) простежено історичні моделі термінотворення форм часу у вітчизняній та античній граматичній традиціях. Дослідження Н. Москаленко (1959) висвітлює формування української граматичної термінології, а праця І. Ярошевич (2006) систематизує терміни на позначення дієслова, його категорій і форм, визначаючи тенденції їхнього розвитку та їхню роль у мовній системі.

Особливості використання давноминулого часу в різних стилях ґрунтовно проаналізовано в студіях О. Крижанівської (2001, 2008), яка досліджує його поширеність і функціонування в розмовному та художньому мовленні. До цього напрямку належить так само праця О. Тараненка, де автор осмислює дієслово в контексті сучасних тенденцій перегляду нормативних засад української літературної мови, акцентуючи зміну норм і зрушення в граматичній системі (2006). Семантичні функції давноминулого часу поглиблено аналізує Л. Попович (Попович, 2012, Попови́х, 2012), яка описує його семантико-граматичні властивості в українській і сербській мовах, указуючи на специфіку вираження відношень попередності й аспектуальних особливостей. О. Андрієв (2016) відзначає актуалізацію незавершеності як одного з варіантів семантичної реалізації давноминулого часу.

Також варто наголосити, що пропонуване дослідження продовжує започатковану в сучасному мовознавстві останнім часом тенденцію комплексно аналізувати граматики певного історичного періоду з метою висвітлення еволюції граматичних явищ і становлення наукових шкіл (Мацюк, 2004; Кобченко, 2018) або виявлення впливу соціополітичних чинників на потрактування граматичних категорій (Ясакова та ін., 2022; Kobchenko et al., 2023). Поряд із цим деякі граматики, розглянуті в цій роботі (див. Грох-Грохольський, 1917; Добровольський, 1918), уперше постають об'єктом лінгвістичного опису.

Актуальність дослідження. У мовознавчих працях українських учених початку ХХ століття відбито не лише прагнення систематизувати часові форми, а й спроби теоретично обґрунтувати структуру часової парадигми, що засвідчує поступове формування викінченої граматичної системи. Аналіз цих описів дає змогу простежити

витоки сучасного потрактування грамом категорії часу дієслова та оцінити внесок ранньої граматичної традиції у формування нормативних підходів. Особливої ваги набуває вивчення давноминулого часу як дискусійної грамою, оскільки різні граматики пропонують неоднакові моделі її місця, статусу й термінологічного позначення. Саме тому аналіз описів грамом категорії часу, запропонованих у граматах цього періоду, є важливим для розуміння еволюції української граматичної традиції та становлення сучасної норми.

Мета дослідження: здійснити комплексний аналіз становлення грамомної системи категорії часу дієслова в українських граматах початку ХХ століття і виявити особливості опису давноминулого / передминулого часу в тодішніх лінгвістичних студіях. **Завдання** наукової статті полягає в тому, аби проаналізувати граматичні праці українських мовознавців означеного періоду щодо класифікації грамом категорії часу дієслова, окреслити тенденції в систематизації часових форм дієслова, визначити статус грамою давноминулого часу в запропонованих граматичних системах, з'ясувати термінологічні підходи до позначення давноминулого / передминулого часу, узагальнити внесок граматичних описів початку ХХ століття у формування сучасної української граматичної парадигми.

Об'єктом дослідження в науковій праці є теоретичні описи грамомної системи категорії часу дієслова в українських граматах початку ХХ століття. **Предметом дослідження** є функційно-граматичний статус давноминулого часу й особливості його інтерпретації в українських граматах зазначеного історичного періоду.

Матеріалом наукової розвідки служать українські граматики початку ХХ століття, у яких представлено теоретичні описи категорії часу дієслова та її окремих грамом. До аналізу залучено праці відомих східно- й західноукраїнських мовознавців, що репрезентують різноманітні підходи до систематизації часових форм дієслова. Залучений корпус охоплює і навчальні, і науково-теоретичні граматики, що уможливило зіставлення різних типів опису граматичних явищ.

Методологія дослідження ґрунтується на описовому методі, що забезпечив систематизацію та узагальнення граматичних характеристик, представлених у джерелах. У процесі аналізу застосовано *порівняльні й термінологічні процедури*, а також окремі *структурно-семантичні підходи*, що дали змогу уточнити специфіку грамомної організації категорії часу.

Наукова новизна. У роботі вперше на основі системного аналізу грамастик початку ХХ століття: 1) чітко визначено тенденції формування чотирікомпонентної системи грамом категорії часу дієслова, що охоплює і давноминулий час; 2) встановлено термінологічну варіативність позначення давноминулого / передминулого часу та показано, що її спричинило; 3) схарактеризовано

еволюцію граматичних описів цього періоду від розрізнених підходів до уніфікованої системи.

Виклад основного матеріалу. У граматичних працях початку ХХ століття опис категорії часу дієслова вибудовують на основі поступового впорядкування часових форм, що виявляється в різних концептуальних моделях. У переважній більшості граматик простежуємо тенденцію до чіткішої диференціації часових форм, зокрема через уточнення їхніх морфологічних ознак, функцій і меж уживання. На цьому тлі опис давноминулого / передминулого часу постає індикатором індивідуальної наукової позиції того чи того автора, оскільки саме ця грамема найчастіше варіює в потрактуваннях. Одні грамматики подають давноминулий / передминулий час як аналітичну структуру з виразно окресленою семантикою послідовності минулих подій, тоді як інші аналізують його як периферійне утворення, похідне від минулого. Зіставлення цих підходів дасть змогу встановити відмінності в морфологічній інтерпретації, а так само з'ясувати, як автори визначають ступінь самостійності давноминулого часу.

1900 року Ілля Кокорудз і Францішек Конарський уклали польськомовний підручник «Gramatyka języka ruskiego dla Polaków». Автори граматики виокремлюють чотири грамеми категорії часу дієслова, а в самому тексті підручника поряд із польськими термінами на позначення граем категорії часу пропонують у круглих дужках українськомовні відповідники: «*czas terażniejszy* (час теперішній), *czas przeszły* (час минулий), *czas zaprzeszły* (час давноминулий) і *czas przyszły*» (тут відсутній українськомовний відповідник) (1900, с. 84). Щодо давноминулого часу укладачі граматики наводять приклади його аналітичних форм недоконаного й доконаного видів із непрямым порядком складників: *я брав був, я двигав був, я взяв був, я двигнув був* і под. (1900, с. 84).

І. Верхратський у монографії «Про говор галицьких лемків» (1902) аналізує дієслівні форми давноминулого часу в межах чотирикомпонентної системи граем категорії часу, послуговуючись термінами *теперішник* (с. 8), *минушик* (*минулий час*) (с. 9), *давноминушик* (с. 142), *будушик* (с. 9) (1902, с. 142). Це була одна з небагатьох спроб (і то не вельми вдала), коли були запропоновані до вжитку іменникові терміни на позначення граем часу. Можна згадати подібні аналогічні терміни на *-ик*, які вжив на початку ХІХ століття І. Лаврівський у рукописі своєї граматики, що на час появи праці І. Верхратського ще не була відомою, оскільки М. Возняк опублікував опис її уривку лише 1910 року в додатках, розміщених у «Записках Наукового товариства імені Шевченка» (Возняк, 1910). Заслуговує на увагу й схвалення те, що І. Верхратський чітко увиразнив у лемківських говірках, поряд з іншими часовими формами, аналітичні конструкції давноминулого

часу, засвідчуючи тим самим їхнє поширення в усному мовленні. Важливо, що ці форми притаманні дієсловам і недоконаного, і доконаного виду, наприклад: *ходиў (ходил) єм быў, ходиўа (ходила) єм быўа, ходиўо (ходило) єм быўо, пришоў быў додом* (1902, с. 142)¹.

На початку ХХ століття відчутно загострилась потреба унормувати правописні засади й узгодити наукову термінологію української мови. Реалізацією цієї потреби стало видання 1904 року «Руської правописі зі словарцем», у підготовці якого брали участь провідні вчені того часу. Посібник складався з двох частин: розділу «Правопись», який уклали відомі науковці й мовознавці і Наддністрянської, і Наддніпрянської України й затвердило Наукове Товариство імені Шевченка у Львові; та «Словарця», що його підготувала спеціальна Комісія, створена Краєвою шкільною радою, до складу якої входили педагоги та фахівці з мовної нормалізації. Комісія здійснювала добір найуживаніших іншомовних лексем і наукових термінів, зокрема граматичних, що активно функціювали в освітній і науковій практиці. Поява цього видання стала вагомим етапом у формуванні спільних правописних і термінологічних стандартів української мови початку ХХ століття. Показовим є те, що в «Словарці» було збережено традицію, започатковану ще в ХІХ столітті, щодо виокремлення чотирикомпонентної системи граем категорії часу дієслова. Поруч з українськомовними граматичними термінами часу подано їхні відповідники польською мовою: *теперішній* (*іў*): *teraźniejszy* (с. 133), *минулий*: *przeszły* (*зр.*) (с. 85), *будущий*: *przyszły* (с. 34), *давноминулий* (*час*): *zaprzeszły* (*czas*) (*зр.*) (с. 48). У посібнику рекомендовано використовувати термін *давноминулий час* для позначення дії, яка відбулась або тривала перед іншою минулою дією. Саме цей термін набув поширення в українській граматичній традиції та був усталений переважно в буковинських і галицьких граматиках ХІХ — початку ХХ століття.

У галицькому інтелектуальному середовищі початку ХХ століття паралельно з активним перевиданням граматик і навчальних посібників, укладених наприкінці ХІХ століття, почали виходити друком і нові праці, які були створені з урахуванням модерних підходів до опису української мови. Ці дослідження відіграли важливу роль у формуванні тогочасної шкільної мовної освіти й істотно вплинули на подальший розвиток аналогічних граматик, що почали з'являтися у підросійській Україні. З-поміж найпоширеніших і найбільш авторитетних видань були: «Методична граматика руської мови» В. Коцовського та

¹ Іван Огієнко зазначає: «Верхратський подав силу своїх власних термінів, правда, не завше вироблених» (1908, с. 311), а також підкреслює, що «багато термінів Верхратського — хоч деякі витворені гарно — визначають ся особливою вульгарністю» (1908, с. 311–312). На його думку, «їх занадта штучність, се закінчення скрізь на *ик* ріже вуха» (1908, с. 312).

І. Огоновського (1894; перевидання 1903 і 1912 років); «Руска граматика для шкіл народних» О. Поповича (1897; нове, переглянуте видання 1916 року), його ж «Граматика для народніх шкіл» (1917), адаптована для київського шкільництва. Особливе місце посідали праці С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера — їхні «Руська граматика» (1907; 1914) і «Українська граматика» (1919), а також одноосібна праця німецькою мовою С. Смаль-Стоцького «Ruthenische Grammatik» (1913) стали одними з найавторитетніших описів різних рівнів української мови. Широке використання цих підручників у Галичині й поза її межами сприяло поширенню впорядкованих мовних норм і вплинуло на укладачів граматик у Наддніпрянській Україні, які на початку ХХ століття лише розпочинали систематизацію українськомовного навчального матеріалу. Отже, галицькі граматичні праці цього часу стали не лише основою місцевого освітнього процесу, а й важливим чинником формування підросійської української лінгводидактичної традиції, забезпечивши тяглість і розвиток національних мовних стандартів.

Попри принцип виокремлення трьох часів дієслів, який задекларували В. Коцовський та І. Огоновський, у граматиках 1903 і 1912 років, як і в «Методичній граматиці руської мови» 1894 року, простежується послідовна увага до давноминулого часу. Автори «Методичної граматики» 1903 і 1912 років зберігають попередню тричленну систему грамем категорії часу, наголошуючи: «відрізняємо при дієсловах еще також і троякий час дійства: теперішний (я читаю — тепер), минувший (я читав, я прочитав, я був прочитав — се вже минуло), і час будучий (я буду читати, я прочитаю — се наступить в будучности)» (1903, с. 48). Водночас, як і в граматиці 1894 року, укладачі розгортають внутрішню структуру минулого часу, диференціюючи його з урахуванням видової опозиції дієслів на «діст-во: минуше недоконане, минуше dokonане і давноминуше» (1903, с. 48). Коли йдеться про давноминуше діст-во, то його підкріплено прикладами аналітичних форм давноминулого часу лише dokonаного виду і з прямим порядком слів — *я вже був прочитав* (1903, с. 48). Загалом, зберігаючи триграмемну систему категорії часу дієслова, В. Коцовський та І. Огоновський також надають значну увагу аналітичним конструкціям давноминулого часу (у їхній термінології — *давноминувший*) як на рівні формотворення (1903, с. 53), так і на рівні дієвідмінювання (1903, с. 56). У парадигмі дієвідмінювання запропоновано форми дієслів обох видів: *я був читав, ми були прочитали* (1903, с. 56), що, таким чином, potwierджує спадковість граматичного опису й наскрізну увагу авторів до давноминулого часу.

У «Рускій граматиці» (1907, друге видання) та в підручнику, який був опублікований під назвою «Граматика руської мови» (1914, третє, виправлене

й доповнене видання), С. Смаль-Стоцький та Ф. Гартнер послідовно відтворюють і розвивають засадничі положення, сформульовані в першому виданні граматики 1893 року (Руска граматика). Зокрема, у цих працях збережено трикомпонентну модель часової системи дієслова, що охоплює *теперішність* (він сідає, мерзне), *будучність* (він сяде, буде сидати, змерзне, буде мерзнути) та *минушність* (він сидав, сів, мерз, змерз); опис кожної форми супроводжує добірка ілюстративних прикладів, покликаних продемонструвати її функційні реалізації (1914, с. 91). Подібно до граматики 1893 року у виданнях 1907 і 1914 років укладачі аналогічно подають окрему часову форму, яку автори позначили як *давноминушність*. Цю форму вони характеризують аналітичними конструкціями на зразок: *я був читав, я читав був, я читав було* (1914, с. 93), які подано у вигляді примітки дрібнішим шрифтом, однак зі збереженням її концептуальної ваги в системному описі. В «Українській граматиці» (1919) С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер послідовно дотримуються трикомпонентної системи категорії часу дієслова (с. 130). Як і в попередніх виданнях, вони вказують на можливість уживання давноминулого часу, подаючи відповідні форми в примітках (с. 132). Ілюстративний матеріал залишено без істотних змін: зафіксовано конструкції з прямим і зворотним порядком компонентів (*я був читав / я читав був*), що узгоджується з практикою видань 1907 і 1914 років. Так само, зберігаючи попередню традицію, автори й у виданні 1919 року уточнюють механізм формування давноминулого часу. Вони наголошують, що значення «давноминушности» може реалізуватись не лише за допомогою аналітичних форм із допоміжним дієсловом *бути*, а й через додавання до форми минулого часу прислівникових елементів *було, бувало*, які, за їхнім трактуванням, «надають йому значіння давноминушности» (1919, с. 135). Отже, у виданнях 1907, 1914 і 1919 років простежуємо чітку тяглість щодо засад, окреслених у граматиці 1893 року.

Окрім праць, які С. Смаль-Стоцький створив у співавторстві з Ф. Гартнером, 1913 року виходить його одноосібна німецькомовна граматика «Ruthenische Grammatik». У ній автор у межах опису дієвідмінюваної системи українського дієслова поряд із формами минулого, теперішнього та майбутнього часу дієслів dokonаного й недokonаного виду виокремлює також плюсквамперфект, який репрезентований конструкціями *читав був, прочитав був* (1913, S. 89).

Автор «Руської граматики для шкіл народних» (1916) Омелян Попович, як і в першому виданні 1894 року, послідовно дотримується трикомпонентної системи часових форм дієслова. Він зазначає, що «дієслово має <...> три часи: *теперішність, минушність і будучність*» (1916, с. 50). Окрім того, О. Попович указує на можливість уживання *давноминушности*, яка, за його поясненням, утворюється шляхом додавання

«до минушости слова: був, була, було, були» (1916, с. 58).

У цей період вагомий внесок у розбудову української шкільної граматичної традиції зробив В. Сімович. Його праці «Практична граматика української мови» (1918) та «Граматика української мови для самонавчання...» (1919) були спрямовані на випрацювання цілісної української мовної норми й орієнтовані і на самоосвіту, і на потреби національної школи. Важливим доповненням до цих видань стала брошура В. Верниволі (В. Сімовича) «Як стати по українському грамотним: коротка правопись з додатком “Дещо з української граматики”» (1919), у якій узагальнено основні орфографічні та граматичні положення.

У посібнику «Практична граматика української мови» (1918) В. Сімович послуговується чотириграмемною системою категорії часу дієслова, виокремлюючи *теперішність*, *минулість*, *давніминулість* і *будучність* (с. 198). Для позначення передминулої дії автор уживає термін, утворений за допомогою форманта *-ість* від прикметникових основ, продовжуючи традицію, яку започаткували С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер та підтримав О. Попович². У межах категорії часу він визначає: «1) *теперішність*, коли дія відбувається під час мовлення; <...> 2) *минулість*, коли дія відбулася в минулому; <...> 3) *давніминулість*, коли дія відбувалася або відбулася давно; <...> 4) *будучність*, коли дія ще лише має відбутися» (с. 198).

1919 року в Зальцведелі виходить друком брошура «Як стати по українському грамотним...», у якій В. Сімович (під псевдонімом Василь Верниволя), так само, як і в «Практичній граматичній...», виокремлює чотири грами часу дієслова: *теперішній час* або *теперішність*, *минулий час* або *минулість*, *давніминулий час* або *давніминулість*, *будучний час* або *будучність* (с. 59). У цьому виданні автор віддає перевагу двокомпонентним термінам (*теперішній час*, *минулий час* тощо), а форми на *-ість* пропонує як варіантні.

У другому виданні «Граматики української мови» ([19?]) В. Сімович остаточно відмовляється від використання терміноформ *теперішність*, *минулість*, *давніминулість* і *будучність*, змінюючи їх на *теперішній*, *минулий*, *давніминулий* та *будучний* (*прийдешній*) час (с. 251)³. Приклади аналітичних

форм давноминулого часу подано для дієслів і доконаного, і недоконаного виду: *я читав був*, *ти хвалив був*, *він ізів був* (с. 251). Учений також зазначає, що порядок компонентів аналітичної форми є варіантним: «можна казати: *я ніс був* і *я був ніс...*» (с. 277), хоча, як видається, дещо спрощено стверджує, що «де стояти формам помічного дієслова, то рішає саме вухо» (с. 277). У «Граматичній української мови» В. Сімович послідовно окреслює давноминулий час як специфічну рису української мови, наголошуючи на відсутності відповідної форми в російській: «форми давноминулого часу в моск. мові немає» (с. 277).

На початку XX століття на території східноукраїнських земель після маніфесту 17 жовтня 1905 року, що певним чином послабив утиски стосовно української мови, з'являється ціла низка граматик для шкіл, проте й тут спостережені різні підходи щодо трактування категорії часу, зокрема й місця грами давноминулого часу з-поміж інших грам категорії часу.

До прикладу, П. Залозний у «Короткій граматичній української мови» (1906) зазначає, що «дієслова мають чотири часи: *теперішній*, *будучний*, *минулий* і *давніминулий*» (с. 38)⁴. Він продовжує традицію виокремлення чотирікомпонентного поділу часів дієслова, яку започаткували в українському мовознавстві західноукраїнські вчені І. Лаврівський (1815–?), М. Осадца (1862), П. Дячан (1865), І. Кокорудз і Ф. Конарський (1900), І. Верхратський (1902), а також автори «Руської правописі зі словарцем» (Наукове Товариство імені Шевченка, 1904). Прикметно, що П. Залозний свідомо послуговується «галицькими термінами майже цілком» (1906, с. 2), про що він наголошує в передньому слові. Категорії часу у своїй граматичній П. Залозний присвятив окремий параграф (§ 68 «Часи»), де проаналізував окремо кожен з дієслівних форм часу, зокрема й форму давноминулого. Давноминулий час він трактує як «дію, що зробилася колись давно, раніш, ніж друга дія минулого часу» (с. 38). Приклади форм давноминулого часу дієслів у «Короткій граматичній української мови» зафіксовано як із прямим порядком слів (*я був написав*, *я був приніс*, *писав був* (с. 38); *був знав*, *був пізнав*, *був ніс*, *був носив* (с. 41)), так і з інверсійним (*писав був*, *написав був* (с. 38); *знав був*, *ніс був*, *приніс був*, *носив був* (с. 41) і под.). Автор зазначає, що такі форми властиві дієсловам доконаного й недоконаного виду. Чотири форми часу дієслів — *теперішній*, *будучний*,

² Очевидно, має рацію Н. Москаленко, яка наголошувала, що «ці терміни не можна вважати вдалими», оскільки, з одного боку, «вони двозначні», з іншого — «багаторічна традиція вживання терміну *час* з прикметником <...> не сприяли тому, щоб ці терміни стали загальноживаними» (1959, с. 123).

³ О. Горбач у післяслові до «Граматики української мови» В. Сімовича 1986 року підкреслював, що зміни граматичної термінології були зумовлені «узглядненням нових наддніпрянських граматик» (2005, с. 440–450). Проте тут варто внести деякі уточнення: очевидно, що на корекцію граматичної термінології В. Сімовича, зокрема й назв грам категорії часу, вплинули не лише граматика авторів Наддніпрянської України, а й інші праці, як-от: Граматична термінологія і правопись, ухвалені Комісією мови при Українському т-ві шкільної освіти в Києві. — К.: Друк. Укр. Центр.

Ради, 1917. — 20 с. (Комісія мови при Українському товаристві шкільної освіти в Києві, 1917). У цьому виданні чотирікомпонентна система часів репрезентована такими термінами: *теперішній час*, *минулий час*, *час давноминулий* і *прийдешній*, *будучний*, *будуший* (с. 6).

⁴ У передмові до «Короткої граматичної української мови» (1906) П. Залозний покликається на три наукові праці, що служили йому під час написання підручника: «Методична граматика руської мови» В. Коцовського та І. Огоновського (1904), «Обзоръ фонетическихъ особенностей малорусской рѣчи» В. Науменка (1889), «Лекції по исторіи русскаго языка» О. Соболевського (1891).

минулий і давноминулий (с. 47) — пропонує П. Залозний і в підручнику «Початкова граматики», що вийшов друком 1918 року. Він зберігає і чотирикомпонентну систему, і термінологійні засади, використані в попередніх працях. Проте певним недоліком цього видання, як видається, є те, що форми давноминулого часу подано разом із формами минулого часу, без окремого опису; також автор не наводить репрезентативних прикладів, а обмежується лише однією аналітичною форою недоконаного виду з інверсійним порядком компонентів — *робив був* (с. 48).

Чотириграмемну систему категорії часу послідовно підтримує й Г. Шерстюк у «Короткій українській граматиці для школи» (1907). Продовжуючи традицію, засвідчену в граматиках П. Залозного й інших авторів початку ХХ століття, він так само формулює: «Часів чотири: теперішній, будучий, минулий і давноминулий» (§ 68, с. 38). Отож, граматика Г. Шерстюка цілком уписується в тогочасну східноукраїнську тенденцію до закріплення чотирикомпонентного поділу часів дієслова, значною мірою орієнтовану на напрацювання західноукраїнських мовознавців. У таблиці відмін дієслів (§ 74) Г. Шерстюк подає форми давноминулого часу з інверсійним порядком складників — *пита-в (-ла, -ло) був, пита-ли були, спита-в (-ла, -ло) був, спита-ли були* (1907, с. 45).

Послідовність у виокремленні чотирикомпонентної системи часових форм дієслова, зафіксована в граматиках П. Залозного та Г. Шерстюка, простежена також у працях Є. Тимченка. У підручнику «Українська граматика» (1907) він присвячує кожній із чотирьох часових форм — *теперішньому, минулому, передминулому й прийдучому* — окремий параграф (1907, с. 133–134), підкреслюючи структурну рівноправність передминулого часу в межах системи. Передминулий час учений зараховує до «часів описових, або зложених», потрактовуючи його як складену форму. Важливо, що саме від 1907 року Є. Тимченко послідовно послуговується терміном *передминулий час* у своїх дослідженнях, відмовившись від інших варіантів, які він свого часу запропонував у «Русско-малороссійському словарі» (т. 1, 1897). Чотирикомпонентна система дієслівних форм часу зберігається й у наступних виданнях граматики — «Українська граматика» (1917, друге видання) та «Українська граматика для III–IV класи шкіл середніх» (1918). Є. Тимченко не вносить змін ані до способу формування передминулого часу, ані до термінології попри те, що Комісія мови при Українському товаристві шкільної освіти в брошурі «Граматична термінологія і правопись...» (1917) рекомендувала використовувати термін *давоминулий час* (Комісія мови при Українському товаристві шкільної освіти в Києві, 1917). У другому виданні граматики 1917 року автор повторює попереднє формулювання: «Передминулий час творить ся за помічку минулого причасника часив. *бути* — *був* і такого ж причасника

даного часівника» (1917, с. 128). Аналогічні положення репрезентовані і в «Українській граматиці для III–IV класи шкіл середніх» (1918), де запропоновано відповідні форми з прямим порядком компонентів: «*я, ти, він був прийшов; ми, ви, вони були прийшли*» (с. 43). Є. Тимченко виступає одним із найпослідовніших прихильників чотирикомпонентного членування часової системи дієслова й усталеного в його працях терміна *передминулий час*, що зближує його опис із тенденціями, які представлені в інших граматиках початку ХХ століття, й водночас виокремлює самого дослідника в площині термінологійної стійкості.

У контексті аналізу граматик початку ХХ століття доречно звернути увагу й на фундаментальну працю І. Огієнка — «Історичний словник української граматичної термінології», що була опублікована 1909 року в «Записках Українського Наукового Товариства в Києві». На той час це був найґрунтовніший словник у своєму сегменті: у ньому вичерпно репрезентовано граматичні терміни, засвідчені в найдавніших манускриптах, словниках, наукових розвідках і підручниках, що побачили світ у підавстрійській і підросійській Україні до 1909 року. І. Огієнко фіксує кожен термін із зазначенням джерела чи джерел, де він уперше з'являється, а також подає час його фіксації. Стосовно терміна «*время давнопрошедше (plusquam-perfectum)*» у словнику подано низку відповідників: «*czas zaprzyszly, предпрошедшое время, время давно минувшое, давноминувший, часъ давно минувшій, давноминувшість, давноминувше, давноминувшик, давноминулий, часъ давно-колішній, давномину́лий, передмину́лий*» (Огієнко, 1909, с. 56). Попри прагнення автора максимально повно відтворити терміносистему, що позначала дію, яка передує іншій минулій дії, у словнику відсутні деякі терміни, представлені в уже опублікованих на той час граматиках. Зокрема, йдеться про такі джерела: «Адельфотес. Грамматика доброглаголиваго еллино-словенскаго языка» (1591) — *пресовершен(ъ)ное*, Л. Зизаній «Грамматика словенска» (1596) — *пресовершен(ъ)ное*, «Грамматки или письменница языка Словенскаго тщателемъ въ кратцѣ издана в Кремянци року 1638» — *прешѣдшее*, І. Фагороссі «Русько-угорска ілі малярска граматіка: для скорого й легкаго языка сего обученія» (1833) — *давно прошедшее время*.

У контексті розглянутої вище терміносистеми варто зупинитись на потрактуванні категорії часу в «Граматичі української мови» І. Нечуя-Левицького. Автор виокремлює чотири дієслівні часи — *теперішній, минувший, давноминувший і будучий* — і зазначає: «Дієслова змінюються по часах. Часів чотири: теперішній, минувший, давноминувший і будучий. <...> Давноминувший час дієсловів показує дію, котра робилась колись передніше або давніше, ніж робилася дія минувшого часу: *я був робив, ти був змалював, ми були ходили*» (с. 61). У підручнику І. Нечуй-Левицький

подає приклади форм давноминулого часу лише з прямим порядком складників: *я був питав, я була питала, я було питало...* (с. 71).

1917 року, за часів Центральної Ради, з'явився друком документ «Граматична термінологія і правопис, ухвалені Комісією мови при Українському т-ві шкільної освіти в Києві», у якому подано систему українських граматичних термінів у співвіднесенні з російськими відповідниками. Члени комісії прагнули впорядкувати наявну терміносистему та виробити власне українські граматичні назви, узагальнивши й критично переосмисливши напрацювання науковців і лінгводидактиків східних та західних українських земель. На шостій сторінці документа подано переклади російськомовних термінів, що позначають грамами категорії часу: *«время настоящее — теперішній час, время прошедшее — минулий час, время давнопрошедшее — час давно минулий, время будущее — прийдешній, будучий, будучий»* (Комісія мови при Українському товаристві шкільної освіти в Києві, 1917, с. 6). Очевидно, укладачі цілком свідомо виокремлюють форму давноминулого часу поряд із теперішнім, минулим і майбутнім часами, фактично орієнтуючись на її наступну кодифікацію в українському правописі.

У 1910–1920-х роках Г.Голоскевич уклав «Український правописний словничок з короткими правилами правопису», який у той час здобув значну популярність і з 1914 року витримав декілька видань. У другому виданні (1918 року), як і в наступних, що виходили друком без істотних змін або з незначними доопрацюваннями, у розділі «Пояснення граматичної термінології» пропонує такі терміни для позначення грамом часу: *будучий час, минулий час, теперішній час* (1918, с. 12). Цими ж термінами автор послідовно оперує й у розділі «Зразки деклінації та кон'югації» (1918, с. 171–186). У розділі «Словничок» (с. 13–145), крім термінів *будучий, -а, -е* (с. 27), *теперішній, -я, -є* (с. 128), *майбутній, -я, -є* (с. 73), фіксується також *давноминулий, -а, -е* (с. 42). Звертає на себе увагу те, що для позначення дії, яка відбудеться після моменту мовлення про неї, автор рекомендує дві термінологійні одиниці — *будучий* і *майбутній*, тоді як окремий словниковий заголовок *минулий час* відсутній. Одночасно в розділі «Пояснення граматичної термінології» не згадано давноминулого часу, а в «Зразках деклінації та кон'югації» не подано прикладів дієслівних форм давноминулого часу. Це, очевидно, свідчить про те, що Г.Голоскевич дотримувався трикомпонентної системи часів дієслів. У пізніших виданнях, зокрема 1929 року, що виходили друком під назвою «Правописний словник», він розширює термінологійну систему. Окрім раніше зафіксованих п'яти термінів — *давноминулий, -ла, -ле* (с. 122), *теперішній, -ня, -не* (с. 394), *будучий, -ча, -че, -чі, -чих* (с. 34), *майбутній, -ня, -не* (с. 284), *минулий, -ла, -ле* (с. 296), він пропонує ще два терміни на позначення дії, що відбулась або

відбудеться перед іншою минулою дією: *давноколішній, -ня, -не* (с. 122) і *передминулий, -ла, -ле* (с. 384). Перший із них, імовірно, увійшов до словника під впливом Є.Тимченка, у працях якого засвідчено термін *давноколішній час* (Тимченко, 1897–1899). Другий з'явився внаслідок активного функціонування в науковому обігу (Тимченко, 1897–1899, 1907, 1917, 1918; Курило 1918b, 1920, 1923, 1925; Горецький, Шаля 1927; Наконечний 1928) і його нормативного закріплення в першому виданні «Українського правопису» (Народний комісаріят освіти, 1929). Відомо, що «Правописний словник» Г.Голоскевич уклав з урахуванням норм правопису після їх офіційного схвалення та опублікування.

На початку ХХ століття граматики української мови починають з'являтися навіть на периферії, що засвідчує активізацію мовознавчої діяльності поза основними науковими центрами. Зокрема, Ю.Грох-Грохольський, автор підручника «Коротенька початкова граматика української мови» (1917), виданого в м.Козятині, виокремлює три часові форми дієслова: *теперішній, минулий та будучий* (1917a, с. 54). При цьому він зазначає, що «в минулому часі дієслов вживаємо тоді, коли треба показати, що дія одбувалася чи одбулася перше, поперід, вже минула: *просив, був просив, читав, був читав*» (1917a, с. 54). Попри задекларовану трикомпонентну систему в підручнику наведено приклади складених (автор називає їх «складчастими») форм давноминулого часу, хоча відповідний термін не використано. Аналітичні форми фіксуються винятково з прямим порядком слів (1917a, с. 54). Цю специфіку давноминулого часу підтверджує додаткове видання того самого року — «Російсько-український словничок граматичних термінів», де для терміна «минулий час складчастий» Ю.Грох-Грохольський запропонував російський відповідник «давнопрошедшее время» (1917b, с. 8). У такий спосіб автор демонструє обізнаність із четвертою часовою грамою, потрактовуючи її як специфічну складену форму, що функційно відповідає давноминулому часові, усталеному в мовознавчій традиції.

Аналогічну трикомпонентну систему грамом категорії часу дієслова запропонував П.Петрушевський у підручнику для початкових шкіл «Українська граматика» (1918), виокремлюючи *теперішній, минулий і будучий часи* (1918, с. 45). Разом із тим у передньому слові автор зазначає, що він використав термінологію, «котру ухвалила Комісія мови при Українському товаристві шкільної освіти в Києві» (1918, с. 1). Незважаючи на це, П.Петрушевський не включає давноминулого часу навіть на рівні дієвідмінювання, що засвідчує його свідоме дотримання трикомпонентної системи (1918, с. 47–49).

В.Мурський у «Короткій граматиці української мови», яка мала призначення для шкіл та самонавчання, розрізняє три часові форми дієслів: «а) теперішній б) минулий в) будучий» (1918, с. 44).

Однак у «Термінологічному словарі» (1. «Українсько-російському» і 2. «Російсько-українському»), поданому як додаток до підручника, він називає й «час давноминулий» (російською — «время давнопрошедшее») (1918, с. V).

Знаний учений І. Огієнко в підручнику російською мовою «Курсъ украинскаго языка» (1918) наголошує, що «українська мова зберегла до цього часу давноминулий час», і роз'яснює, як він утворюється: «За допомогою дієслів *був, була, було, були* і минулого часу дієвідмінюваного дієслова та означає дію, що відбулася в неозначено давній час» (1918, с. 151). Далі автор наводить зразки вживання давноминулого часу і доконаного, і недоконаного виду: «я був ходив, вона була впала, ми були прийшли, дав був. Уже була вмерла, повезли ховати» (1918, с. 151). Хоч у тексті підручника І. Огієнко використовує здебільшого російськомовні терміни для позначення грамем часу, у підрозділі «5. Украинская грамматическая терминология» він подає українські відповідники, зокрема: *давноминулий час, теперішній, теперішність, час минулий і будучий час, будучність, прийдучий час* (1918, с. 219). Застосування терміна *давноминулий час* у його власній системі термінології узгоджується з тенденціями початку ХХ століття, коли цей термін активно входив у науково-освітній обіг граматичних праць, опублікованих у Наддніпрянській Україні. Цю традицію потверджують і рекомендації автора в підрозділі «6. Пособия для изучения украинскаго языка», де наведено перелік граматик і словників української мови, автори яких так само використовували назву *давноминулий час*. Узагальнюючи, І. Огієнко наголошує: «Вживається ця стародавня форма дуже часто і відома на всій території України» (1918, с. 151).

У Брацлаві на Поділлі 1918 року за сприяння «Брацлавських початкових шкіл» М. Добровольський оприлюднив «Коротку українську граматику». У процесі підготовки підручника автор спирався на «Граматичну термінологію і правопись...» (Комісія мови при Українському товаристві шкільної освіти в Києві, 1917), про що він зазначив у «Передмові» (с. IV). Відповідно для позначення дієслівних форм часу М. Добровольський використовує терміни, рекомендовані в цій брошурі: *теперішній час, минулий час, давноминулий час і будучий час* (с. 20). У такий спосіб учений продовжив традицію чотириграмемної системи категорії часу дієслова, яку започаткували його попередники. У таблиці «Дієзміна» (дієвідмінювання) поряд із дієслівними формами *минулого, теперішнього й будучого часів* автор як рівноправну подає й форму *давноминулого часу*. Він ілюструє її аналітичними конструкціями доконаного й недоконаного виду (на зразок «незавершене тривання» / «завершене тривання»), зокрема: *я, ти, він, вона, воно навча-в [-ла, -ло] був...; я, ти, він, вона, воно навча-в [-ла, -ло] був і под.* (с. 25). «Коротка українська граMATика»

містить також «Українсько-російський словник» (с. 126–140), у якому подано українськомовні терміни з російськомовними відповідниками. Потрібно зазначити, що в «Словнику» М. Добровольський уживає термін *майбутній час* (с. 132), який у тексті не фігурує: там послідовно використано назву *будучий час*.

Майже в той самий час Катеринославське Учительське Товариство спільно з лекторською комісією цього ж товариства підготувало до друку брошуру «Українська граматична термінологія й правопис, ухвалені Катеринославським Учительським Товариством та лекторською комісією Учительського Товариства», яка, на жаль, вийшла без зазначення року та місця видання. У цій розвідці з-поміж дієслівної термінології запропоновано чотири назви граем категорії часу дієслова: *теперішній час, минулий час, будучий час і передминулий час* (б. д., с. 3). На відміну від авторів підручників, перекладних словників і рекомендацій, у яких переважно вживано термін *давноминулий час*, укладачі «Української граматичної термінології й правопису...» в межах чотирикомпонентної системи часів віддають перевагу термінові *передминулий час*. Саме цю назву активно пропагували у своїх працях Є. Тимченко (Русско-малоросійський словарь: у 2 т. — Т. 1: А–О, 1897–1899) та його учениця О. Курило (Початкова граMATика української мови, 1918).

Про наявність давноминулого часу в українській мові згадує й М. Грунський у двох виданнях підручника російською мовою «Украинская грамматика» (1918а, 1918б). Характеризуючи систему часових форм українського дієслова, він подає традиційний для граматичних описів початку ХХ століття перелік часів — *настоящее, прошедшее и прошлое, пройдуее время* (1918б, с. 31). Разом із тим дослідник засвідчує й окрему форму давноминулого часу, потрактовуючи її як специфічну аналітичну конструкцію: «существуют и формы такъ называемого давнопрошедшего времени, *я, ты, он был читал — какъ бы: когда-то давно*» (1918б, с. 33). Отже, М. Грунський фактично фіксує функціонування аналітичної форми давноминулого часу в українській мові та надає їй чітке семантичне витлумачення, пов'язуючи цю граему з дією, що відбулась у віддаленому минулому.

На початку ХХ століття з'являється низка підручників, посібників і наукових праць визначної української дослідниці О. Курило, де вона, зокрема, заторкує питання граматичної будови української мови. Одним із найпомітніших її текстів є «Початкова граMATика української мови» (1918). У розділі, що присвячений дієслову, О. Курило окреслює систему часових форм, у якій виокремлює чотири граеми часу: «Дієслова відмінюються по чотирьох часах: теперішньому, минулому, передминулому й прийдучому» (1918б, с. 44). Авторка уточнює, що «передминулий час показує чинність (*хотів був*), що її виконано перед другою

минулою чинністю...» (1918b, с. 44). Використана термінологія засвідчує прямий зв'язок із науковою школою Є. Тимченка, про що О. Курило зазначає в «Передньому слові», дякуючи своєму вчителеві «за подану термінологію й цінні вказівки» (1918b, с. 3).

1919 року О. Курило опублікувала підручник для шкіл і самоосвіти «Курс українського правопису...», де описано лише три часові форми дієслова — *теперішній* (с. 96), *минулий* (с. 103) і *прийдучий* (с. 105). Натомість у праці «Уваги до сучасної української літературної мови» (1920) вона вводить давноминулий час і вперше детально аналізує співвіднесення між формами передминулого часу та конструкціями із *було*. Дослідниця наголошує на поширеній помилці: «Хто звик по-російському думати, той часто замість форм передминулого часу *почав був, зробив був, хотів був* і т. ін. уживає форм з *було: почав було, зробив було, хотів було*» (1920, с. 20). Розглядаючи приклад «на зборах *постановили було* виплачувати по...» (1920, с. 20), О. Курило підкреслює, що нормативною є форма *постановили були*, оскільки тільки вона відтворює значення часової попередності. Далі авторка чітко розмежовує ці конструкції: «Українська мова знає крім форм передминулого часу ще й форми з *було* (також *бувало*), але обидві форми різняться своїм значенням. Передминулий час означає чинність, що відбулася перед другою чинністю. <...> Форма з *було* (і *бувало*) стоїть з формами теперішнього часу й надає чинності в минулому недоконаного й повторного характеру» (1920, с. 20–21). У другому виданні цієї праці (Київ: «Книгоспілка», 1923) дослідниця протиставляє українські форми давноминулого часу російським конструкціям на зразок *хотел было читать*, наголошуючи, що в українській мові такі форми передають «чинність, яка не доходить своєї завершеності», а причину незавершеності пояснює в наступному реченні: «*Пішли було* хлопці, щоб його врятувати, так не можна й близько підступити...» (1923, с. 68). Так само докладно О. Курило характеризує конструкції з *було*: «Українські звороти з *було* і значінням різняться від форм передминулого часу. Форми *було* (і *бувало*) стоять із формами теперішнього часу й надають чинності в минулому недоконаного й повторного характеру: Вона *було* весь двір *веселить* собою як зорею...» (1923, с. 68). Окремо зазначено й русизм *було думав* у вислові: «Це йому дяк таке списав, як він *було думав* залицятися до протопопівни» (1923, с. 68). Попри паралельне використання термінів *передминулий* і *давноминулий час* домінантою для О. Курило залишається перший, що потверджує й «Показчик відзначених у книзі форм і зворотів», де зафіксовано лише термін *передминулий час* (1923, с. 243).

В «Українській граматиці для самонавчання» М. Левицький подає тричленну систему грамам категорії часу дієслова, виокремлюючи *теперішній*,

минулий і *будучий час* (1918, с. 67–68). Описуючи минулий час, автор наводить приклади складених форм на зразок *пугав був, був пугав*, що засвідчує функціонування давноминулого часу в українській мові (1918, с. 76); він також уточнює, що допоміжне дієслово *бути* може посідати різні позиції щодо основного дієслова (1918, с. 76). У третьому виданні граматики (1923) М. Левицький зберігає таку саму трикомпонентну систему часових форм (с. 107). Давноминулий час він характеризує як «старовинну, дуже барвисту форму, що в повній силі залишилась в українській мові» (1923, с. 116). У примітці М. Левицький звертає увагу на наявність рудиментарних форм давноминулого часу в російській мові (*хотѣлъ было пойти, хотѣлъ было сказать*), протиставляючи їх продуктивним українським формам. Попри емоційно забарвлений характер цих зауваг фактично автор фіксує різний ступінь збереженості давноминулого часу в українській і російській мовах (1923, с. 117).

У мовознавчій брошурі «Українська мова: Конспект занять, переведених у “Лектбюрі” при Харківському Губвіднаросі в квітні-травні 1921 року», яку підготував М. Сулима, представлено чотири часові форми: *теперішній, минулий, будучий* і *давноминулий час* (1921, с. 13). Автор наголошує, що давноминулого часу «немає в російській мові», і визначає його як час, «який означає дію першу з двох минулих» (1921, с. 13). Наведені приклади форм із *быв, була, была, были* демонструють уживання з непрямым порядком компонентів: *почав був читати книжку, а потім облишив; заспівав був; пішла була; почало було; стали були...* (1921, с. 13).

Майк Йогансен у 1923 році опублікував російськомовний самовчитель «Украинский язык», один із перших навчальних курсів української літературної мови для дорослих російськомовних слухачів, які відвідували мовні курси або вивчали українську самостійно. У системі дієслівних форм він виокремлює низку форм часу дієслова: *теперішній час, минулий час, будучину (будущий), будучий час і передминулий час* (1923, с. 44).

У 1920–1930-х роках з'являються дослідження, присвячені історії української граматики, з-поміж яких особливе місце посідає праця П. Бузука «Нарис історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія з додатком історичної хрестоматії» (1927), де автор у розділі «Кон'югація» у докладно аналізує часову систему дієслова, зосібна форми минулого часу. Учений наголошує, що в українській мові, як і в більшості слов'янських, повністю зникли прості форми минулого часу — аорист (1927, с. 78) та імперфект, занепад якого простежується вже в найдавніших пам'ятках письма (1927, с. 79). Окрім форми минулого часу, похідної від колишнього перфекта, П. Бузук описує давноминулий час, який «визначає подію, що відбулася раніше від другої минулої події: *я вже був це зробив, коли він*

прийшов, або взагалі подію, що давно відбулася» (1927, с. 78). Науковець зазначає, що сучасні українські форми давноминулого часу виникли внаслідок занепаду форм *ієсмь, ієси, ієсть* і вперше засвідчені в пам'ятках XIV століття (1927, с. 79). У прикінцевій виносці він зауважує, що відповідну конструкцію знала й російська мова, де вона збереглась у висловах *жил-был* і *посеял было*, причому в останньому випадку зі сталим елементом *было* (1927, с. 79).

У дослідженні М. Наконечного «Українська мова: програма-конспект: з додатком про новий правопис» (1928) система дієслівних форм охоплює чотири часові грами, з-поміж яких і грама передминулого часу, репрезентована у формах доконаного та недоконаного виду (1928, с. 67). Особливу увагу привертає VII розділ — «Найголовніші граматичні терміни, уживані у книжці, з додатком інших деяких», що фактично становить невеликий українсько-російський словничок. Тут подано відповідники: «Передминулий час, передминулість. Давнопрошедшее время» (1928, с. 237), що засвідчує введення автором поряд із традиційною двокомпонентною назвою *передминулий час* однослівного варіанта *передминулість*. Дослідниця української граматичної термінології Н. Москаленко (1959), а пізніше й І. Ярошевич (2006) зазначають, що однослівні назви часів на *-ість*, які запропонували С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер, надалі «лише двічі <...> були повторені»⁵ (1959, с. 123) О. Поповичем і М. Наконечним (останнім — як другорядний термін). Загалом погоджуючись із цим твердженням, потрібно уточнити: М. Наконечний повторив не термін на *-ість давноминулість*, а запропонував власний варіант — *передминулість*, який до того ж послідовно використовує в основному тексті «Української мови» та подає в згаданому словниковому розділі. Крім зазначених номінацій (*передминулий час, передминулість*), М. Наконечний послуговується й іншим досить поширеним на той час найменуванням — *давноминулий час* (плюсквамперфект) (1928, с. 68), хоча перевагу все ж віддає термінам, які рекомендовані в «Українському правописі: проєкті» (1926). Учений так само наголошує, що «народня українська мова (в усіх її діалектах), як і добра літературна мова, широко вживає форм передминулости», тоді як «у російській (сьогочасній) мові форм передминулости немає. Сліди колишніх форм передминулого часу знаходимо у висловах “ходил было”, “записала было”, “взяли было” <...> (“было” тут — незмінне: воно не згоджується що-до роду, числа та інш.)» (1928, с. 68). В українській мові, підкреслює М. Наконечний, цим конструкціям відповідають форми з *був, була*,

було, були — тобто форми передминулого часу. Однак в українській мові, за його спостереженнями, під впливом російської ці форми нерідко ігнорують, уживаючи кальковані звороти на зразок *записав було, вступила було* замість нормативних *записав був, вступила була* або ж узагалі обмежуючись формами простого минулого часу (*записав, вступила*) (1928, с. 68).

З-поміж чотирьох дієслівних форм, які виокремлює О. Синявський у «Пораднику української мови» (1922), рівноправною він розглядає також дієслівну форму давноминулого часу і подає приклади складених форм із непрямым порядком компонентів: *я ходив був, я робила була, вони поїхали були* (1922, с. 68). Чотирикомпонентну систему дієслівних форм О. Синявський послідовно підтримує й у пізніших своїх розвідках — «Найголовніші правила української мови: (за новим правописом)» (1929) і «Норми української літературної мови» (1931), хоча в цих дослідженнях він аналізує передминулий час разом із минулим у межах одного параграфа (1929, с. 37; 1931, с. 83–85).

У «Підвищеному курсі української мови» за редакцією Л. Булаховського наголошено на структурній спорідненості передминулого часу з формами минулого: «з формою минулого часу структурно споріднені — передминулий час і умовний спосіб» (1931, с. 169). Важливо, що передминулий час, як і умовний спосіб, утворюється аналітично — шляхом поєднання дієслівної форми минулого часу з формами допоміжного дієслова *бути* (1931, с. 170). Таке трактування узгоджується із загальною концепцією, відповідно до якої аналітичність є визначальною ознакою тих дієслівних форм, що позначають складні часові відношення. У цьому контексті передминулий час (давноминулий) постає як грама, що виражає попередність однієї минулої дії щодо іншої та функційно розширює парадигму минулого часу, поглиблюючи його темпоральну диференціацію.

Висновки.

Проведений аналіз українських граматик дав змогу окреслити головні напрями формування грамемної системи категорії часу дієслова в лінгводидактичному дискурсі початку ХХ століття, оскільки в цей період були випрацювані засади системного підходу до класифікації часів дієслова, а статус давноминулого часу постав одним із центральних у науковому дискурсі.

У граматичних описах зазначеної доби простежено тенденцію до систематизації грамем часу дієслова, що виявляється в чіткій диференціації грамем теперішнього, минулого, давноминулого та майбутнього часів. Порівняно з працями попередніх десятиліть лінгвістичні дослідження початку ХХ століття засвідчують прагнення до логічного й структурно впорядкованого опису темпоральної системи.

Одним із центральних завдань стало визначення місця грами давноминулого / передминулого

⁵ Цю думку можна доповнити, зазначивши, що й І. Огієнко в підручнику «Курсь українського языка» також використовував граматичні терміни на *-ість*. Наприклад: «давноминулий час, теперішній, теперішність, час минулий і будучий час, будучність, прийдучий час» (1918, с. 219).

часу в межах загальної системи грамам категорії часу дієслова. У низці граматик давноминулий час аналізують як повноправну грамему поряд з іншими часовими формами, натомість в окремих описах його потрактовують як аналітичну форму, похідну від минулого часу, що свідчить про відсутність усталеної термінологійної та концептуальної узгодженості в тогочасній науковій лінгвістичній традиції.

Термінологійна варіативність (давноминулий, давноминулість, давноминулий, передминулий час) віддзеркалює інтенсивні пошуки на початок XX століття оптимального найменування для позначення аналітичних темпоральних структур і демонструє вплив різних мовознавчих шкіл у цей період.

Попри окремі розбіжності в класифікації та термінотворенні аналіз джерел підтверджує, що саме на початку XX століття було засновано чотирикомпонентну систему грамам категорії часу дієслова, де давноминулий час отримав окремий статус. Цей етап розвитку української граматичної науки означив перехід від описового до теоретично виваженого моделювання граматичної організації часу.

Вагомим напрацюванням граматик цього періоду є послідовність, системність, логічна чіткість викладу, що створює підґрунтя для подальшої кодифікації української граматичної термінології та формування сучасного опису категорії часу дієслова.

Грамматики початку XX століття становлять важливий етап розвитку українського лінгводидактичного дискурсу та формують надійну основу для майбутнього унормування дієслівної часової системи. Завдяки теоретичним пошукам цього періоду українська граматична традиція змогла випрацювати цілісну, структуровану й термінологійно усталену систему опису грамам категорії часу дієслова.

Перспективними напрямками наукових студій є розширення джерельної бази граматик першої половини XX століття, зіставлення української системи часів із моделями інших слов'янських мов, дослідження функціонування давноминулого часу в художніх текстах і живому мовленні, а також аналіз еволюції відповідної термінології в міжвоєнний та радянський періоди.

Покликання

- Андріїв, О. (2016). Давноминулий час із семантикою незавершеної ситуації. *Studia Ucrainica Varsoviensia*, 4, 15–23.
- Вихованець, І. (Ред.), & Городенська, К. (2004). *Теоретична морфологія української мови*. Пульсари.
- Возняк, М. (1910). Студії над галицько-українськими граматиками XIX ст. (Ч. Х, XI). *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*, 93(1), 90–131.
- Горбач, О. (2005). Василь Сімович і його «Граматика української мови» (1921). У Л. Ткач (Упор.), & В. Сімович, *Праці* (Т. 1, с. 440–450). Книги–XXI.
- Домбровський, Р., & Ревак, Н. (2016). Терміни на позначення дієслівних часів в античних та українських граматики. *Іноземна філологія*, 129, 183–189. <https://doi.org/10.30970/fpl.2016.129.612>

- Загнітко, А. (1996). Знову давноминулий? *Лінгвістичні студії*, 2, 40–45.
- Кобченко, Н. (2018). Становлення теорії синтаксичного зв'язку в українському мовознавстві (XVII — початок XX ст.). *Studia z Filologii Polskiej i Słowińskiej*, 53, 164–184. <https://doi.org/10.11649/sfps.2018.011>
- Крижанівська, О. (2001). Спостереження за вживанням форм давноминулого часу в розмовно-побутовому мовленні. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. Філологія, 3, 98–101.
- Крижанівська, О. (2008). Давноминулий час в українській мові: статус, особливості функціонування. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка*. Філологія науки, 80, 141–147.
- Мацюк, Г. (2004). Українське мовознавство крізь призму наукових шкіл. *Вісник Львівського університету*. Серія: філологічна, 34(2), 3–11.
- Москаленко, Н. (1959). *Нарис історії української граматичної термінології*. Радянська школа.
- Огієнко, І. (1908). Історія української граматичної термінології. *Записки Українського Наукового Товариства в Києві*, 1, 94–129.
- Поповиць, В. (2012). Функції плюсквамперфекта у савременом српском и украинском језику. *Јужнословенски филолог*, 48, 113–145. <https://doi.org/10.2298/JFI1268113P>
- Попович, Л. (2012). Граматичні та семантичні функції плюсквамперфекта в сучасній українській мові. У Г. Півторак (Ред.), *Акцентологія. Етимологія. Семантика* (с. 653–672). Наукова думка.
- Русанівський, В. (1971). *Структура українського дієслова*. Наукова думка.
- Русанівський, В. (2004). Плюсквамперфект. У В. Русанівський et al. (Ред.), *Українська мова: Енциклопедія* (2-ге вид., с. 492). Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана.
- Тараненко, О. (2006). Дієслово в контексті сучасних тенденцій до перегляду нормативних засад української літературної мови. *Мовознавство*, 2–3, 55–77.
- Ярошевич, І. (2006). Терміни на позначення дієслова, його форм і категорій в українській мові. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. Філологічні науки, 60, 72–78.
- Ясакова, Н., Кобченко, Н., & Ожоган, В. (2022). Український вокатив: зміна поглядів на функції морфологічної форми на тлі суспільних трансформацій. *Studia z Filologii Polskiej i Słowińskiej*, 57, Article 2673. <https://doi.org/10.11649/sfps.2673>
- Kobchenko, N., Yasakova, N., & Ozhohan, V. (2023). The interpretation of the vocative case in Ukrainian language education: scientific foundations and socio-political factors. *Cognitive Studies — Études Cognitives*, 23, Article 2813. <https://doi.org/10.11649/cs.2813>

Джерела

- Бузук, П. (1927). *Нарис історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія з додатком історичної хрестоматії*. Київ-друк.
- Булаховський, Л. (Ред.) (1931). *Підвищений курс української мови: Посібник для педвищів*. Радянська школа.
- Верниволя, В. (Сімович, В.). (1919). *Як стати по українському грамотним: коротка правопись з додатком «Дещо з української граматики»*. Накладом Української Військової Місії в Берліні.
- Верхратський, І. (1902). *Про говор галицьких лемків*. Накладом наукового товариства імені Тараса Шевченка.
- Возняк, М. (1910). Уривок граматики Ів. Лаврівського. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, 93(6), 155–162.
- Голоскевич, Г. (1918). *Український правописний словничок з короткими правилами правопису* (3-є вид.). Видавниче товариство «Друкар».
- Голоскевич, Г. (1929). *Правописний словник (за нормами Українського правопису Всеукраїнської Академії Наук)*.
- Горецький, П., & Шаля, І. (1927). *Українська мова: практично-теоретичний курс* (5-е вид.). Книгоспілка.
- Грамматики или письменница языка Словенскаго тщателемъ въ кратцѣхъ издана в Кременяци року 1638. (1638)*. Друкарня Богоявленського монастиря.

- Грох-Грохольський, Ю. (1917а). *Коротенька початкова грамати́ка української мови* (Вип. 1: Частина етимологічна). Друкарня М. Лівшиця.
- Грох-Грохольський, Ю. (1917б). *Російсько-Український словничок граматичних термінів: додаток до «Коротенької початкової граматики»*. Друкарня М. Лівшиця.
- Грунський, Н. (1918а). *Украинская грамматика*. Видавництво Книгарні Є. Череповського.
- Грунський, Н. (1918б). *Украинская грамматика* (2-е изд.). Голос.
- Добровольський, М. (1918). *Коротка українська грамати́ка: для вищих початкових шкіл, відповідних класів інших шкіл і для самоосвіти. Ч. 1: Словотвір. Читанка і словник. Приклади для писання* (2-ге вид.). Видання Браславських вищих початкових шкіл.
- Дячан, П. (1865). *Методична грамати́ка языка мало-русского*. Вь печатнѣ Ставропігійского Института.
- Еласонський, А. (1591). *Адельфотес. Грамматіка доброгозлаголиваго еллино-словенскаго языка*.
- Залозний, П. (1906). *Коротка грамати́ка української мови* (Ч. 1). Вид. книгарні Г. І. Маркевича.
- Залозний, П. (1918). *Початкова грамати́ка української мови: підручник для початкових і першого класу середніх шкіл* (Кн. 1). Видавництво І. Самоненка.
- Зизаній, Л. (1596). *Грамматика словенска*.
- Йогансен, М. (1923). *Украинский язык: пособие для курсов и самообразования*. Гарт.
- Комісія мови при Українському т-ві шкільної освіти в Києві. (1917). *Грамматична термінологія і правопис, ухвалені Комісією мови при Українському т-ві шкільної освіти в Києві*. Друкарня Української Центральної Ради.
- Коцовський, В., & Огоновський, І. (1894). *Методична грамати́ка руської мови: для IV класи шкіл 5- і 6-класових*. Накладом видавництва книжок шкільних.
- Коцовський, В., & Огоновський, І. (1903). *Методична грамати́ка руської мови: для 4 класи шкіл 5- і 6-класових*. Накладом цісарсько-королівського Видавництва книжок шкільних.
- Коцовський, В., & Огоновський, І. (1912). *Методична грамати́ка руської мови: для IV класи шкіл 5- і 6-класових* (2-е вид.). Накладом видавництва книжок шкільних.
- Курило, О. (1918а). *Конспект лекцій української мови, читаних учням Інструкторської школи старшин*. Друкарня Шк. Голлов. Управи В. М.
- Курило, О. (1918б). *Початкова грамати́ка української мови* (3-е вид. Ч. 1). Друкарня Товариства «Криниця».
- Курило, О. (1919). *Курс українського правопису: Підручник для шкіл і самонавчання*. Друкарня Товариства «Криниця».
- Курило, О. (1920). *Уваги до сучасної української літературної мови*. Всеукраїнське видавництво, Київська філія.
- Курило, О. (1923). *Уваги до сучасної української літературної мови* (2-е вид.). Книгоспілка.
- Курило, О. (1925). *Уваги до сучасної української літературної мови* (3-е вид.). Книгоспілка.
- Левицький, М. (1918). *Українська грамати́ка для самонавчання* (Ч. 2). Молодик.
- Левицький, М. (1923). *Українська грамати́ка для самонавчання* (3-е вид.). Українське видавництво в Катеринославі.
- Мурський, В. (1918). *Коротка грамати́ка української мови для шкіл та самонавчання: Етимологія. Синтаксис* (3-е вид.). Друкарня Е. Фесенка.
- Наконечний, М. (1928). *Українська мова: Програма-конспект: З додатком про новий правопис український*. РУХ.
- Народний комісаріат освіти УСРР, & Державна Комісія для впорядкування українського правопису. (1926). *Український правопис: Проект*. Державне видавництво України.
- Народний комісаріат освіти. (1929). *Український правопис*. Державне видавництво України.
- Наукове Товариство імені Шевченка. (1904). *Руська правопись зі словарцем*.
- Нечуй-Левицький, І. (1913). *Грамматика українського языка: для двох нижчих класів гімназій та для двохкласних і трьохкласних народніх шкіл. Ч. 1: Етимологія*. Друкарня Другої Артлі.
- Огієнко, І. (1918). *Курсь украинскаго языка, Изъ лекцій по исторіи украинскаго языка: Пособіе для студенто́въ, учителей и учащихъ старшихъ классовъ среднихъ учебныхъ заведеній*. Издательство книжного магазина Е. Череповскаго.
- Огієнко, І. (1909). *Історичний словник української граматичної термінології. Записки Українського Наукового Товариства в Києві*, 4, 49–89.
- Осадца, М. (1862). *Грамматика руского языка*. Вь пѣчатни Института Ставропігійского.
- Петрушевський, П. (1918). *Українська грамати́ка для початкових шкіл* (3-е вид.). Січ.
- Попович, О. (1894). *Руска грамати́ка для шкіл народних (До читанки для 3. і 4. року науки)*. Накладом видавництва книжок шкільних.
- Попович, О. (1916). *Руска грамати́ка для шкіл народних: Пересмотрене виданє тексту з року 1912* (Ч. 2). Видавництво шкільних книжок.
- Попович, О. (1917). *Грамати́ка для народніх шкіл* (Ч. 1). Видавництво товариства «Вернигора».
- Синявський, О. (1922). *Пора́дник української мови* (В. Сімович пристосував до буденного вжитку). Космос.
- Синявський, О. (1929). *Найголовніші правила української мови (за новим правописом)*. Держвидав України.
- Синявський, О. (1931). *Норми української літературної мови*. Українське видавництво.
- Сімович, В. (1918). *Практична грамати́ка української мови*. Видання товариства «Український рух».
- Сімович, В. (1919). *Грамати́ка української мови: Для самонавчання та в допомогу шкільній науці* (2-е вид.). Українська накладня.
- Смаль-Стоцький, С., & Гартнер, Ф. (1907). *Руска грамати́ка* (2-е вид.). Накладом Краєвого фонду.
- Смаль-Стоцький, С., & Гартнер, Ф. (1914). *Грамати́ка руської мови* (3-е вид.). Книгарня товариства ім. Шевченка.
- Смаль-Стоцький, С., & Гартнер, Ф. (1919). *Українська грамати́ка*. Накладом Руської Книгарні.
- Сулима, М. (1921). *Українська мова: Конспект занять, переведених у «Лектбюрі» при Харківському Губвіднаросі в квітні-травні 1921 року*. Всеукраїнське Державне Видавництво.
- Тимченко, Є. (1897–1899). *Русско-малороссійскій словарь. Т. 1: А–О*. Типографія Імператорського Університету св. Володимира Н. Т. Корчак-Новицького.
- Тимченко, Є. (1907). *Українська грамати́ка* (Ч. 1). Друкарня Товариства Н. А. Гирич.
- Тимченко, Є. (1917). *Українська грамати́ка* (2-ге вид.). Товариство «Час» у Києві.
- Тимченко, Є. (1918). *Українська грамати́ка: Для III і IV класи шкіл середніх*. Друкарня Товариства «Криниця».
- Українська граматична термінологія й правопис, ухвалені Катеринославським Учительським Товариством та лекторською комісією Учительського Товариства*. (б. д.). Каменяр.
- Уманець, М., & Спілка. (1893–1898). *Словарь російсько-український. Т. 1: А–К*. Наукове Товариство імені Шевченка.
- Фагоросці, І. (1833). *Русько угорска ілі мадярска грамати́ка: для скорого й легкаго языка сего обученія*. Типом Арменскіх Отец.
- Шерстюк, Г. (1907). *Коротка українська грамати́ка для школи* (Ч. 1). Український учитель.
- Kokorudz, E., & Konarski, F. (1900). *Gramatyka języka ruskiego dla Polaków*. Nakładem K. S. Jakubowskiego.
- Smal-Stockyj, S. (1913). *Ruthenische Grammatik*. G. J. Göschensche Verlagshandlung G.m.b.H.

References (translated and transliterated)

- Andriiv, O. (2016). Davnomynulyi chas iz semantykoiu nezavershenoi sytuatsii [The past perfect tense with the semantics of an unfinished action]. *Studia Ucrainica Varsoviensia*, 4, 15–23.
- Dombrovskyi, R., & Revak, N. (2016). Terminy na poznachennia diieslivnykh chasiv v antychnykh ta ukrainskykh hramatykyv [Terms denoting verb tenses used by ancient and Ukrainian grammarians]. *Inozemna filolohiia*, 129, 183–189. <https://doi.org/10.30970/fpl.2016.129.612>
- Horbach, O. (2005). Vasyl Simovych i yoho “Hramatyka ukrainskoi movy” (1921) [Vasyl Simovych and his Grammar of the Ukrainian Language (1921)]. In L. Tkach (Comp.), & V. Simovych, Pratsi [Works] (Vol. 1, pp. 440–450). Knyhy–XXI.
- Kobchenko, N. (2018). Stanovlennia teorii syntaktychnoho zviazku v ukrainskomu movoznavstvi (XVII — pochatok XX st.) [The development of the theory of syntactic connection

- in Ukrainian linguistics (17th — early 20th centuries)]. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 53, 164–184. <https://doi.org/10.11649/sfps.2018.011>
- Kobchenko, N., Yasakova, N., & Ozhohan, V. (2023). The interpretation of the vocative case in Ukrainian language education: scientific foundations and socio-political factors. *Cognitive Studies — Études Cognitives*, 23, Article 2813. <https://doi.org/10.11649/cs.2813>
- Kryzhanivska, O. (2001). Sposterezhenia za vzhivanniam form davnomynuloho chasu v rozmovno-pobutovomu movlenni [Observation of the use of the past perfect tense forms in colloquial speech]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubynskoho. Filolohiia*, 3, 98–101.
- Kryzhanivska, O. (2008). Davnomynulyi chas v ukrainskii movi: status, osoblyvosti funktsionuvannia [The past perfect tense in the Ukrainian language, its status and functioning characteristics]. *Naukovi zapysky Kirovohrads'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Vynnychenka. Filolohichni nauky*, 80, 141–147.
- Matsiuk, H. (2004). Ukrainske movoznavstvo kriz pryzmu naukovykh shkil [Ukrainian linguistics through the lens of science schools]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya: filolohichna*, 34(2), 3–11.
- Moskalenko, N. (1959). *Narys istorii ukrainskoi hramatychnoi terminolohii* [An outline of the history of Ukrainian grammatical terminology]. Radianska shkola.
- Ohienko, I. (1908). Istorii ukrainskoi hramatychnoi terminologii [The history of Ukrainian grammatical terminology]. *Zapysky Ukrainskoho Naukovoho Tovarystva v Kyivi*, 1, 94–129.
- Popovič, Jb. (2012). Funktsije pluskvamperfekta u savremenom srpskom i ukrajinskom jeziku [The functions of the past perfect tense in contemporary Serbian and Ukrainian]. *Juzhnoslovenski filolog*, 48, 113–145. <https://doi.org/10.2298/JFI1268113P>
- Popovych, L. (2012). Hramatychni ta semantychni funktsii pluskvamperfekta v suchasni ukrainskii movi [The grammatical and semantic functions of the past perfect tense in contemporary Ukrainian]. In H. Pivtorak (Ed.), *Aktsentolohiia. Etymolohiia. Semantika* [Accentology. Etymology. Semantics] (pp. 653–672). Naukova dumka.
- Rusanivskiy, V. (1971). *Struktura ukrainskoho diieslova* [The structure of Ukrainian verbs]. Naukova dumka.
- Rusanivskiy, V. (2004). Pluskvamperfekt [The past perfect tense]. In V. Rusanivskiy et al. (Ed.), *Ukrainska mova: Entsyplopediia* [Ukrainian language: an Encyclopedia] (2nd ed., p. 492). Ukrainska entsyplopediia im. M. P. Bazhana.
- Taranenko, O. (2006). Diieslovo v konteksti suchasnykh tendentsii do perehliadu normatyvnykh zasad ukrainskoi literaturnoi movy [Verbs in the context of contemporary trends in revising the normative foundations of the Ukrainian literary language]. *Movoznavstvo*, 2–3, 55–77.
- Vozniak, M. (1910). Studii nad halatsko-ukrainskymy hramatykamy XIX st. [Studies on Galician-Ukrainian grammars of the 19th century] (Vol. X, XI). *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka*, 93(1), 90–131.
- Vykhovanets, I. (Ed.), & Horodenska, K. (2004). *Teoretychna morfologhiia ukrainskoi movy* [Theoretical morphology of the Ukrainian language]. Pulsary.
- Yaroshevych, I. (2006). Terminy na poznachennia diieslova, yoho form i katehorii v ukrainskii movi [Terms denoting verbs, their forms and categories in the Ukrainian language]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Kyievo-Mohylianska akademiia". Filolohichni nauky*, 60, 72–78.
- Yasakova, N., Kobchenko, N., & Ozhohan, V. (2022). Ukrainskyi vokatyv: zmina pohliadiv na funktsii morfologhiinoi formy na tli suspilnykh transformatsii [The Ukrainian vocative: a shift in the views on the functions of morphological form in the context of societal changes]. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 57, Article 2673. <https://doi.org/10.11649/sfps.2673>
- Zahnitko, A. (1996). Znovu davnomynulyi? [The past perfect again?] *Linhvistychni studii*, 2, 40–45.
- Buzuk, P. (1927). *Narys istorii ukrainskoi movy. Vstup, fonetyka i morfologhiia z dodatkom istorichnoi khrestomatii* [An outline of the history of the Ukrainian language. Introduction, phonetics, and morphology with a historical anthology appendix]. Kyiv-druk.
- Diachan, P. (1865). *Metodychna gramatika yazyka malo-ruskogo* [Methodological grammar of the Little Russian language]. V pechatn' Stavropigii'skogo Instituta.
- Dobrovolskyi, M. (1918). *Korotka ukrainska hramatyka: dlia vyshchykh pochatkovykh shkil, vidpovidnykh klasiv ynshykh shkil i dlia samoosvity. Ch. 1: Slovtvir. Chytanka i slovnyk. Pryklady dlia pysannia* [A Brief Ukrainian Grammar: for upper elementary schools, corresponding grades in other schools, and for self-study. Part 1: Word Formation. Reader and Dictionary. Examples for Writing] (2nd ed.). Vydannia Bpaslavskykh vyshchykh pochatkovykh shkil.
- Elasonskyi, A. (1591). *Adelfotes. Grammatika dobroglagolivago ellino-slovenskago yazyka* [Adelphotes. Grammar of the good Hellenic-Slavonic language].
- Fahorossi, I. (1833). *Rusko ugarska ili madyarska grammatika: dlya skorago y legkago yazyka sego obucheniya* [Ruthenian-Hungarian or Magyar grammar: For the quick and easy learning of this language]. Typom Armenskikh Otets.
- Grammatiki ili pismennitsa yazyka Slovenskago tshchatelem v kratts izdana v Kremyantsi roku 1638 [Grammar or writing of the Slovenian language, carefully published in Kremenets in 1638]. (1638). Drukarnia Bohoiavlenskoho monastiria.
- Holoskevych, H. (1918). *Ukrainskyi pravopysnyi slovnychok z korotkymy pravylamy pravopysu* [Ukrainian spelling dictionary with brief spelling rules] (3rd ed.). Vydavnyche tovarystvo "Drukar".
- Holoskevych, H. (1929). *Pravopysnyi slovnyk (za normamy Ukrainskoho pravopysu Vseukrainskoi Akademii Nauk)* [Spelling dictionary (based on the Ukrainian spelling rules of the National Academy of Sciences of Ukraine)].
- Horetskyi, P., & Shalia, I. (1927). *Ukrainska mova: praktychno-teoretychnyi kurs* [Ukrainian language: a practical and theoretical course] (5th ed.). Knyhospilka.
- Hrokh-Hrokholskyi, Yu. (1917a). *Korotka pochatkova hramatyka ukrainskoi movy (Vyp. 1: Chastyna etymolohychna)* [A brief introduction to Ukrainian grammar (issue 1: Etymological section)]. Drukarnia M. Livshytsia.
- Hrokh-Hrokholskyi, Yu. (1917b). *Rosiisko-Ukrainskyi slovnychok hramatychnykh terminiv: dodatok do "Korotkoi pochatkovo hramatyky"* [Russian-Ukrainian glossary of grammatical terms: supplement to "A brief introduction to Ukrainian grammar"]. Drukarnia M. Livshytsia.
- Hrunskii, N. (1918a). *Ukrainskaya grammatika* [Ukrainian grammar]. Vydavnytstvo Knyharni Ye. Cherepovskoho.
- Hrunskii, N. (1918b). *Ukrainskaya grammatika* [Ukrainian grammar]. (2nd ed.). Golos.
- Kokorudz, E., & Konarski, F. (1900). *Gramatyka języka ruskiego dla Polaków*. Nakładem K. S. Jakubowskiego.
- Komisiia movy pry Ukrainskomu t-vi shkilnoi osvity v Kyievi [Language Commission of the Ukrainian Society of School Education in Kyiv]. (1917). *Hramatychna terminolohiia i pravopys, ukhvaleni Komisiieiu movy pry Ukrainskomu t-vi shkilnoi osvity v Kyivi* [Grammatical terminology and spelling adopted by the Language Commission of the Ukrainian Society of School Education in Kyiv]. Drukarnia Ukrainskoi Tsentralnoi Rady.
- Kotsovskiy, V., & Ohonovskiy, I. (1894). *Metodychna hramatyka ruskoi movy: dlia IV klasy shkil 5- i 6-klasovykh* [Methodological grammar of the Ruthenian language: for the 4th grade of 5- and 6-grade schools]. Nakladom vydavnytstva knyzhok shkilnykh.
- Kotsovskiy, V., & Ohonovskiy, I. (1903). *Metodychna hramatyka ruskoi movy: dlia 4 klasy shkil 5- i 6-klasovykh* [Methodological grammar of the Ruthenian language: for the 4th grade of 5- and 6-grade schools]. Nakladom tsarsko-korolivskoho Vydavnytstva knyzhok shkilnykh.
- Kotsovskiy, V., & Ohonovskiy, I. (1912). *Metodychna hramatyka ruskoi movy: dlia IV klasy shkil 5- i 6-klasovykh* [Methodological grammar of the Ruthenian language: for the 4th grade of 5- and 6-grade schools] (2nd ed.). Nakladom vydavnytstva knyzhok shkilnykh.
- Kurylo, O. (1918a). *Konspekt lektsii ukrainskoi movy, chytanykh uchniam Instruktorskoii shkoly starshyn* [Lecture notes on the Ukrainian language, read to students of the Instructor School for Officers]. Drukarnia Shk. Holov. Upravy V. M.

Sources

- Bulakhovskiy, L. (Ed.) (1931). *Pidvyshchenyi kurs ukrainskoi movy: Posibnyk dlia pedvyshchiv* [Advanced Ukrainian language course: A handbook for pedagogical universities]. Radianska shkola.

- Kurylo, O. (1918b). *Pochatkova hramatyka ukrainskoi movy* [Elementary Ukrainian grammar] (3rd ed. Part 1). Drukarnia Tovarystva "Krynytsia".
- Kurylo, O. (1919). *Kurs ukrainskoho pravopysu: Pidruchnyk dlia shkil i samonavchannia* [Ukrainian spelling course: A textbook for schools and self-study]. Drukarnia Tovarystva "Krynytsia".
- Kurylo, O. (1920). *Uvahy do suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy* [Considerations on the contemporary Ukrainian literary language]. Vseukrainske vydavnytstvo, Kyivska filia.
- Kurylo, O. (1923). *Uvahy do suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy* [Considerations on the contemporary Ukrainian literary language] (2nd ed.). Knyhospilka.
- Kurylo, O. (1925). *Uvahy do suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy* [Considerations on the contemporary Ukrainian literary language] (3rd ed.). Knyhospilka.
- Levytskyi, M. (1918). *Ukrainska hramatyka dlia samonavchannia* [Ukrainian grammar for self-study] (Part 2). Molodyk.
- Levytskyi, M. (1923). *Ukrainska hramatyka dlia samonavchannia* [Ukrainian grammar for self-study] (3rd ed.). Ukrainske vydavnytstvo v Katerynoslavi.
- Murskyi, V. (1918). *Korotka hramatyka ukrainskoi movy dlia shkil ta samonavchannia: Etymolohiia. Syntaksys* [A brief grammar of the Ukrainian language for schools and self-study: Etymology. Syntax] (3rd ed.). Drukarnia E. Fesenska.
- Nakonechnyi, M. (1928). *Ukrainska mova: Prohrama-konspekt: Z dodatkom pro novyi pravopys ukrainskyi* [Ukrainian language: Program outline: With an appendix on the new Ukrainian spelling rules]. RUKH.
- Narodnii komisariat osvity. (1929). *Ukrainskyi pravopys* [Ukrainian spelling]. Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy.
- Narodnyi komisariat osvity USRR, & Derzhavna Komisiia dlia vporiadkuvannia ukrainskoho pravopysu. (1926). *Ukrainskyi pravopys: Proiekt* [Ukrainian spelling: Project]. Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy.
- Naukove Товариство імені Шевченка. (1904). *Ruska pravopys zi slovartsem* [Ruthenian spelling with dictionary].
- Nechui-Levytskyi, I. (1913). *Hramatyka ukrainskoho yazyka: dlia dvokh nyzhchyykh klasiv himnazii ta dlia dvokhklassnykh i trokhklassnykh narodnykh shkol. Ch. 1: Etymolohiia* [Grammar of the Ukrainian language: for the two lower grades of secondary schools and for two-grade and three-grade elementary schools. Part 1: Etymology]. Drukarnia Druhoi Artili.
- Ogienko, I. (1918). *Kurs ukrainskago yazyka, Iz lektsiy po istorii ukrainskago yazyka: Posobie dlya studentov, uchiteley i uchashchikhsya starshikh klassov srednykh uchebnykh zavedeniy* [Ukrainian language course, from lectures on the history of the Ukrainian language: A guide for students, teachers, and upper-level secondary school pupils]. Izdatelstvo knizhnogo magazina Ye. Cherepovskago.
- Ohienko, I. (1909). *Istorychnyi slovnyk ukrainskoi hramatychnoi terminologii* [Historical dictionary of Ukrainian grammatical terminology]. *Zapysky Ukrainskoho Naukovoho Tovarystva v Kyivi*, 4, 49–89.
- Osadtsa, M. (1862). *Gramatika ruskogo yazyka* [Grammar of the Ruthenian language]. V p'chatni Instituta Stavropigiiiskogo.
- Petrushevskiy, P. (1918). *Ukrainska hramatyka dlia pochatkovykh shkil* [Ukrainian grammar for elementary schools] (3rd ed.). Siach.
- Popovych, O. (1894). *Ruska hramatyka dlia shkil narodnykh (Do chytanky dlia 3. i 4. roku nauky)* [Ruthenian grammar for public schools (For readers in the 3rd and 4th years of study)]. Nakladom vydavnytstva knyzhok shkilnykh.
- Popovych, O. (1916). *Ruska hramatyka dlia shkil narodnykh: Peresmotrene vydanie tekstu z roku 1912* [Ruthenian grammar for public schools: Revised edition of the 1912 text] (Part 2). Vydavnytstvo shkilnykh knyzhok.
- Popovych, O. (1917). *Hramatyka dlia narodnykh shkil* [Grammar for public schools] (Part 1). Vydavnytstvo tovarystva "Vernyhora".
- Sherstiuk, H. (1907). *Korotka ukrainska hramatyka dlia shkoly* [Brief Ukrainian grammar for school] (Part 1). Ukrainskyi uchytel.
- Simovych, V. (1918). *Praktychna hramatyka ukrainskoi movy* [Practical grammar of the Ukrainian language]. Vydannia tovarystva "Ukrainskyi rukh".
- Simovych, V. (1919). *Hramatyka ukrainskoi movy: Dlia samonavchannia ta v dopomogu shkilni nautsi* [Grammar of the Ukrainian language: For self-study and to help with schoolwork] (2nd ed.). Ukrainska nakladnia.
- Smal-Stotskiy, S. (1913). *Ruthenische Grammatik*. G. J. Göschen'sche Verlagshandlung G.m.b.H.
- Smal-Stotskiy, S., & Gartner, F. (1907). *Ruska hramatyka* [Ruthenian grammar] (2nd ed.). Nakladom Kraievoho fondu.
- Smal-Stotskiy, S., & Gartner, F. (1914). *Hramatyka ruskoj movy* [Grammar of the Ruthenian language] (3rd ed.). Knyharnia tovarystva im. Shevchenka.
- Smal-Stotskiy, S., & Gartner, F. (1919). *Ukrainska hramatyka* [Ukrainian grammar]. Nakladom Ruskoj Knyharni.
- Sulyma, M. (1921). *Ukrainska mova: Konspekt zaniat, perevedenykh u "Lektbiuri" pry Kharkivskomu Hubvidnarusi v kvitni-travni 1921 roku* [Ukrainian language: Lecture notes translated at the "Lektbyuro" under the Kharkiv Provincial Department of Public Education in April-May of 1921]. Vseukrainske Derzhavne Vydavnytstvo.
- Syniavskiy, O. (1922). *Poradnyk ukrainskoi movy* [Ukrainian language guide] (V. Simovych prystosuvav do budennoho vzhytku). Kosmos.
- Syniavskiy, O. (1929). *Naiholovnishii pravyla ukrainskoi movy (za novym pravopysom)* [The most important rules of the Ukrainian language (according to the new spelling rules)]. Derzhvydav Ukrainy.
- Syniavskiy, O. (1931). *Normy ukrainskoi literaturnoi movy* [Norms of the Ukrainian literary language]. Ukrainske vydavnytstvo.
- Tymchenko, Ye. (1897–1899). *Russko-malorossiyskiy slovar. T. 1: A–O* [Russian-Little Russian dictionary]. Typohrafiia Imperatorskoho Universytetu sv. Volodymyra N. T. Korchak-Novytskoho.
- Tymchenko, Ye. (1907). *Ukrainska hramatyka* [Ukrainian grammar] (Part 1). Drukarnia Tovarystva N. A. Hyrych.
- Tymchenko, Ye. (1917). *Ukrainska hramatyka* [Ukrainian grammar] (2nd ed.). Tovarystvo "Chas" u Kyivi.
- Tymchenko, Ye. (1918). *Ukrainska hramatyka: Dlia III i IV klasy shkil serednykh* [Ukrainian grammar: For the 3rd and 4th grades of secondary schools]. Drukarnia Tovarystva "Krynytsia".
- Ukrainska hramatychna terminolohiia y pravopys, ukhvaleni Katerynoslavskym Uchytelskym Tovarystvom ta lektorskoiu komisiieiu Uchytelskoho Tovarystva* [Ukrainian grammatical terminology and spelling, approved by the Katerynoslav Teachers' Society and the Teachers' Society's lecturers' committee]. (n. d.). Kameniar.
- Umanets, M., & Spilka. (1893–1898). *Slovar rosyisko-ukrainskyi. T. 1: A–K* [Russian-Ukrainian dictionary. Vol. 1: A–K]. Naukove Tovarystvo imeny Shevchenka.
- Verkhatskiy, I. (1902). *Pro hovor halytskykh lemkiu* [On the dialect of the Galician Lemkos]. Nakladom naukovo tovarystva imeny Tarasa Shevchenka.
- Vernyvolia, V. (Simovych, V.). (1919). *Yak staty po ukrainskomu hramotnym: korotka pravopys z dodatkom "Deshcho z ukrainskoi hramatyky"* [How to become literate in Ukrainian: a brief spelling guide with an appendix entitled "Some Ukrainian grammar"]]. Nakladom Ukrainskoi Viiskovoi Misii v Berlini.
- Vozniak, M. (1910). *Uryvok hramatyky Iv. Lavrivskoho* [Excerpt from Iv. Lavrivskiy's grammar book]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka*, 93(6), 155–162.
- Yohansen, M. (1923). *Ukrainskyi yazyk: posobie dlya kursov i samoobrazovaniya* [Ukrainian language: a guide for courses and self-study]. Hart.
- Zaloznyi, P. (1906). *Korotka hramatyka ukrainskoi movy* [A brief grammar of the Ukrainian language] (Part 1). Vyd. knyharni H. I. Markevycha.
- Zaloznyi, P. (1918). *Pochatkova hramatyka ukrainskoi movy: pidruchnyk dlia pochatkovykh i pershoho klasu serednykh shkil* [Elementary grammar of the Ukrainian language: A textbook for elementary and first grade secondary schools] (Book 1). Vydavnytstvo I. Samonenka.
- Zyzanii, L. (1596). *Hrammatyka slovenska* [Slovenian grammar].

Vasyl Ozhohan

National University of Kyiv-Mohyla Academy, Ukraine

THE EVOLUTION OF THE GRAMMATICAL CATEGORY OF VERB TENSE IN EARLY 20th-CENTURY UKRAINIAN GRAMMAR BOOKS

The article aims to provide a comprehensive analysis of the development of the system of grammatical tense forms. This analysis is based on Ukrainian grammar books of the early twentieth century — a period marked by the active consolidation of the national linguistic tradition and the formation of a coherent terminological system. The relevance of the study stems from the need to systematically conceptualize the theoretical foundations for describing Ukrainian verbal tense forms, particularly the debated status of the past perfect, whose interpretation in grammar books of that period is variable and fragmentary. The article examines a set of grammar descriptions from eastern and western Ukraine within the broader context of language-norm codification, which enables the determination of how the tense system was modelled and the terminological approaches employed.

The study focuses on the grammatical status of the past perfect and the specific features of its interpretation in early twentieth-century Ukrainian grammar books. The study's methodology is based on the descriptive method, which ensures the systematization and generalization of the grammatical characteristics presented in the sources. The analysis also employs comparative and terminological procedures, as well as selected structural-semantic approaches.

The main findings of the research involve identifying key trends in the development of grammatical thought: the gradual establishment of a four-component tense system; outlining different models for forming the past perfect; determining the boundaries of its use; the variability of word order within analytical constructions; and the expansion and unification of the terminological system. The scholarly novelty of the study lies in the comprehensive comparison of grammatical descriptions of various types, which made it possible to determine the tendencies in the formation of a four-component tense system including the past perfect, to establish terminological variation in designating the past perfect, to explain the factors that facilitated this variability, and to characterize the evolution of grammatical descriptions of the period.

Prospects for further research include expanding the historical description of the tense category by incorporating grammatical sources from the late nineteenth century and the interwar period, as well as studying the evolution of the past perfect in texts representing different styles and genres.

Keywords: verbal tense; grammatical category; past perfect; Ukrainian grammar books of the early 20th century; terminology; history of linguistics; analytical tense forms; grammar; language education discourse; Ukrainian language.

Стаття надійшла до редколегії 21.08.2025